

मगर (ढुट) भाषाको वर्ण मानक लेखनमा गनुपर्ने पाँच सुधारहरु



✍ विष्णु कुमार सिङ्गाली

पिएच.डी.शोधार्थी (त्रि.वि.वि.)

वरिष्ठ उपाध्यक्ष, नेपाल मगर लेखक संघ, केन्द्रिय समिति
सदस्य, मगर अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं ।

विषय प्रवेश :

मगर समुदायमा तीन वटा मगर मातृभाषाहरुको अस्तित्व छ जस अनुसार (१) मगर ढुट (२) मगर पाङ/खाम (३) मगर काईके । कुनै कुनै विद्वानहरु मगरलाई पाँच प्रकारका भनेर मान्दछन्, उहाँहरु ब्याङ्सी भाषा र मीजु महर भाषालाई पनि मगर भाषाको शाखा मान्दछन् (हिरा सिङ थापा, २०६६) । मगर मातृभाषामा ढुट, पाङ वा खाम र काईके भनेको “भाषा” भन्ने अर्थ लाग्दछ अर्थात यिनीहरु पर्यावाची शब्दहरु हुन् । सन् २००१ को जनगणना अनुसार मगर मातृभाषीहरुको जनसंख्या ७,७०,११६ छ । तर यसमा मगर ढुट, र मगर खाम/पाङ छुट्याईएको छैन, काईके मगर भाषा बोल्नेहरु ७९४ छन् । मगर भाषा बोल्नेको जनसंख्या ३.३९ प्रतिशत हो भने कुल मगर जनसंख्याको ४७.५१ प्रतिशत हो (टी.वी. पुनमगर, २०६७, पे.८) । पश्चिमाञ्चल मगर ढुट भाषा बोल्नेहरुको घना वस्ती भएको ठाउँ हो । पश्चिमाञ्चलमा मगरहरुको जनसंख्या १६.४३ प्रतिशत अर्थात ७,५०,९६० छ । यस जनसंख्यामा ४,०२,२९९ जनाले मात्र मगर ढुट बोल्ने गर्दछन् (श्रीस, २०६६ पे.५) । मगर खाम/पाङ भाषा मुख्य गरी रुकुम, रोल्पामा बोलिन्छ, आजकल बसाई सराईले देश भरी नै फैलिएको छ ।

माथीको तथ्याँकले मगर जातिको पहिचान मगर भाषा मृत्युतर्फ अगाडी बढेको प्रष्ट छ, किनकी आधा भन्दा धेरै मगरहरु आफ्नो मातृभाषा विर्सिसके । यस्तो अवस्थामा भाषालाई सरल, सजिलो, व्यवहारिक बनाई भाषा संरक्षण गर्नुपर्नेमा मानकको नाममा जटिलता थपी अव्यवहारिक बनाउने र जडसुत्रवादी सोंचका कारण मगर भाषा प्रयोगको अधोषित निशेध मगर अगुवाहरुबाट हुँदै आएको छ । विगतमा मगर मातृभाषा लेखनमा अधिकाँस सृजना देवानगरी लिपीमा लेख्दै आउँदा खस नेपाली भाषा लेखिने देवानागरी लिपीको समिप्यमा लेखिँदै आईरहेको थियो । तर वि.सं. २०५० सालमा तत्कालिन नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, कमलादीमा ध्वनी विज्ञ प्रा. डा. माधव प्रसाद पोखरेल ज्युको उपस्थीतीमा मगर विद्वानहरुको भेलाले मगर ढुटको “वर्णमाला पहिचान गोष्ठी” सम्पन्न गर्‍यो । केही राम्रा काम भए । केही कमजोरीहरु रहे । सो गोष्ठी र त्यसपछि गरिएको मानकीकरणमा भएका सजिला पक्ष र असजिला पक्षहरुको वादविवादको (पुनरावलोकन) कार्यक्रम नेपाल मगर लेखक संघ, केन्द्रिय समितिले २०६७ साल असार ११ गते गर्‍यो । त्यस्तै गरि बैसाख १९ गते, २०६९ मा पनि वर्ण विन्यास वा लेखनका विषयमा निम फाउन्डेसनले वाद विवादको मञ्च खडा गर्‍यो तर संवादबाट विवादको सामाधान चाहिँ गरेन ।

यि कार्यक्रममा उठेका वाद विवाद र विचारहरुको मन्थनको आधार, मगर समाजको अध्ययनको क्रममा पाईका विचारहरुको आधारमा लेखन कार्य सजिलो र सरल बनाउने तथा सबैले बुझ्ने बनाउन जरुरी छ । मगर ढुटमा मौलिक पहिचान जोगाउन पनि जरुरी छ । यसका साथै भाषा वैज्ञानिक, व्यवहारिक र सरल हुन पनि आवस्यक छ । अर्कोतर्फ मगर विद्यार्थीहरुको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाई राज्य सत्तामा जानु पर्ने आवस्यकता छ । यसले गर्दा मगर भाषा लेखन कार्यमा परम्पर

गत मानकीकरण पद्धतीलाई पाँच सुधारहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ । जसले सुचना तथा प्रविधीको युग एक्काईसौँ सदाब्दीमा प्रतिस्पर्धा गरी अस्तित्व जोगाउन सक्दछ, मगर व्यक्तित्व विकासमा भाषाको कारण अल्झेर पनि बस्नु पर्दैन ।

बर्णमाला पहिचान गोष्ठी २०५० को उपलब्धीहरू :

मगर भाषामा भएका ध्वनीहरूको पहिचान गरि मगर भाषा विकास गर्ने उद्देश्यले मगर यो गोष्ठी भएको हुनु पर्दछ । यस गोष्ठीमा ध्वनीविज्ञ, प्रा.डा. माधव प्रसाद पोखरेल र मगर विद्वानहरू जो काठमाडौँमा उपलब्ध हुनु भयो उहाँहरूको उपस्थिती देखिन्छ । यस गोष्ठीले निम्न उपलब्धीहरू हासिल गरेको थियो ।

(१) मगर ढुटमा स्वर वर्ण (Vowels In Magar Dhut) : मगर (ढुट) भाषामा जम्मा ६ वटा आधारभूत स्वर वर्णहरू ६ माहाप्राण स्वरवर्ण र ६ वटा अनुनासिक स्वर वर्ण पहिचान गरिएका गन्थो तिनीहरू निम्न अनुसार छन् ।

१.१ आधारभूत स्वर वर्ण (Basic Vowels) : मगर (ढुट) भाषामा आधारभूत ६ वटा स्वर वर्णहरू निम्न अनुसार छन् ।

अ	आ	इ	उ	ए	ओ
()	(ॠ)	(ॢ)	(ॣ)	(॥)	(०)
a	aa/â/â	i	u	e	o
ə	ɑ	ɪ	ʊ	e	o

१.२ माहाप्राण स्वर वर्ण (Breathy Vowels) : मगर ढुटमा माहाप्राण जोडिएका ६ वटा स्वरवर्ण निम्न अनुसार छन् ।

अ/अह्	आ/आह	इ/इह	उ/उह	ए/एह	ओ/ओह
ah	aah/âh	ih	uh	eh	oh
ə	ɑ	ɪ	ʊ	e	o

१.३ अनुनासिकता Nasalization: नाक र मुखबाट दुवै स्थानबाट सास बाहिर निस्केर उच्चारण हुने अक्षर अनुनासिक (नाके) स्वर हो । तिनीहरू निम्न अनुसार छन् ।

अँ	आँ	इँ	उँ	एँ	ओँ
an	ân/aan	in	un	en	on
ã	ã	ĩ	ũ	ẽ	õ

(२) व्यञ्जन वर्ण (Consonants) : मगर (ढुट) भाषामा उक्त गोष्ठीले मगर ढुटको मौलिक अक्षर “ज” लाई बाहेक गरि मगर (ढुट) भाषामा निम्न व्यञ्जन वर्णहरू पहिचान गन्थो ।

क	ख	ग	घ	ङ	ङ्ह/ङ्
ka	kha	ga	gha	nga	ngha
kə	kʰə	gə	gʰə	ŋə	ŋə
च	छ	ज	झ		
cha	chha	ja	jha		
tʃə	tʃʰə	dʒə	dʒʰə		
ट	ठ	ड	ढ	न	न्ह/न्
ta	tha	da	dha	na	nha
tə	tʰə	də	dʰə	nə	nə/nə
प	फ	ब	भ	म	म्ह/म्
pa	pha	ba	bha	ma	mha
pə	pʰə	bə	bʰə	mə	mə

य	यह/य़	र	रह/रू	ल	लह/लू
ya	yha	ra	rha	la	lha
jə	jə	rə	rə/rə	lə	lə/lə
व	व्ह/व़	स	ह		
wa	wha	sa	ha		
wə	wə/wə	sə	hiə		

वर्णमाला पहिचान गोष्ठी र यसपछिका कमजोरीहरु :

वि.सं. २०५० सालमा भएको मगर भाषाको वर्णमाला पहिचान गोष्ठी आफैमा महत्वपूर्ण थियो । तर पनि यो मगर गाउँ वस्ती वस्तीमा गएर भाषाशास्त्री, समाजशास्त्री, मानवशास्त्री, साहित्यकारहरु तथा विज्ञहरु गएर अनुसन्धान गरि ल्याएको तथ्यमा आधारीत थिएन । यसैले यो पुर्ण थिएन । शहर भरेका र खस नेपाली वा अंग्रेजी भाषाहरुमा अभ्यस्त भैसकेका मगर भाषीहरुबाट मगर भाषाको ध्वनीको निर्धारण गरि वर्ण पहिचान गर्ने कार्य भएको थियो यसले गर्दा मगर भाषाको मौलिक वर्ण “ज” जस्ता वर्ण छुटेको थियो भने तनहुँतिर बोलिने लवजका केही ध्वनीहरु छुटेको थियो । सो गोष्ठी र सो पछि भएका कमीकमजोरीहरु निम्नअनुसार छन् ।

(क) मगर ढुट देवानागरी लिपीमा लेखे पनि सो लिपीमा भएको आधा अक्षर प्रयोग नगरी सिङ्गो अक्षर लेखि खुट्टा काट्ने (हलन्त चिन्ह) लेख्ने मानक बनाईनु ।

(ख) मगर ढुटमा स्वर वर्णहरु लेख्दा दिर्घीकरण मात्र लेखिनु, जबकी सो गोष्ठीले द्वस्व (इ, उ) आधारभूत स्वर वर्ण पहिचान गरेको छ ।

(ग) मगर ढुटमा प्रयोग हुने द्विस्वर (diphthong) हरु जस्तै ऐ (ै), औ (ौ) आदि प्रयोग नगरिनु ।

(घ) मगर मौलिक अक्षर “ज” लाई “यँ” लेखिनु वा मानकीकरण गरिनु । जबकी “ज” खस भाषी वा भारोपेली भाषीहरुलाई उच्चारण गर्न गाहारो हुन्छ ।

(ङ) माहाप्राण लेख्दा अन्तरराष्ट्रिय प्रचलन अनुसार अक्षर मुनी दुई थोप्लो नलेखिनु र अक्षर मुनी एक थोप्ली लेख्ने मानकीकरण गरिनु । जुन कुरा पछि अरु आदिवासी जनजातिका मातृभाषीहरु सँग बाँझिनु । (यो मानक चिन्ह मगर र राजवंशी मातृभाषामा माहाप्राण (breathy) जनाउने, त्यही चिन्ह बाहिड र्आईमा भाषामा गोलीत ईकार, मेवाहाड (राई) भाषामा अगोलीत उकार र हेल्मो भाषामा लामो विसर्ग जनाउने ध्वनी विज्ञ एक प्रा.डाक्टर विद्वानद्वारा सुझाव दिईएको छ । वास्तवमा देवानागरी लिपीमा पनि तल थोप्लीको प्रचलन धेरै पहिलेदेखि हराईसकेको छ, किनकि यसले बुझ्न गाहारो बनाएको थियो ।)

(च) आगन्तुक शब्द र अन्य भाषामा प्रचलित शब्दहरुको मगरीकरण गर्दा त्यसले गर्दा पार्ने शाब्दीक अर्थ र सामाजिक असरहरु ख्याल नगरिनु ।

(छ) मगर ढुट मानकीकरण गर्न खोज्दा फोनेमीक वा फोनेटीक्स कताबाट गर्ने भन्ने कुराको निर्योर्ल नगरी भद्रगोल गरि मानकीकरण गर्न खोजिनु ।

सामाधानका पाँच उपायहरु :

मगर भाषा, साहित्यको लेखन कार्य वैज्ञानिक तर सरल, व्यवहारीक र सर्वसुलभ हुनु अनिवार्य छ । विज्ञानको नियम भन्दै अव्यवहारीक नियम बनाएर भाषा बचाउन सकिँदैन । अर्कोतर्फ आजको व्यस्त जमानामा जटिल नियम बनाएर भाषाको विकास हुन सक्दैन । अर्कोतर्फ हाम्रो मातृभाषा संरक्षण गर्न, विकास गर्न सरकारको कुनै भुमिका छैन । जे जति मगर भाषा र साहित्यमा काम भएका छन्, अधिकाँस व्यक्तिगत भएका छन् । यसले गर्दा वर्तमान समाज परिस्थितीसँग

समाञ्जस्यता (adaptation) गर्दै मगर भाषा साहित्य लेखनलाई सरल र व्यावहारिक बनाउन निम्न पाँच सुधारहरू गर्न जरुरी छ ।

(१) मगर ढुट देवानागरी लिपीमा लेख्दा सो लिपीमा भएको आधा अक्षरहरू प्रयोग गर्ने (अनावश्यक हलन्त बहिस्कार) ।

(२) माहाप्राण लेख्दा प्रयोग गरिएको अक्षर मुनी एक थोप्ली लेख्ने मानकीकरणलाई अन्तराष्ट्रिय प्रचलन अनुसार दुई थोप्ली लेख्ने । फन्टको समस्या भएमा आधा अक्षर र ह लेखी काम चलाउने (जस्तै : ल्हा, म्हे, मिन्हाँ आदि) ।

(३) मगर (ढुट) भाषाको मौलिक अक्षर “ज” को प्रयोग गर्ने । जस्तै : जाडनास, जाँभु, जन्के, जाँके आदि ।

(४) मगर ढुट लेखनमा द्वस्व, दीर्घ र द्विस्वरहरूको उच्चारण अनुसार प्रयोग गर्ने ।

(५) आगन्तुक शब्दहरू लेखनमा सकेसम्म मगर भाषाको मौलिक शब्दहरू खोजेर प्रयोग गर्ने । आगन्तुक शब्द वा मगर मातृभाषाको शब्द अन्य भाषामा गई प्रचलित भएका शब्दहरूलाई मगरीकरण गर्न प्रयाश गर्ने तर शब्दको अर्थ अनर्थ हुने भएमा वा सामाजिक जटिलता थप्ने कार्य भएमा जस्ताको तस्तै लेख्ने । (विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् : मगर अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं (फोन नं. ०१-५५३२३२०)ले प्रकाशन गरेको पुस्तक “मगर ढुटआड कुराकानी तेस्रो संस्करण” वा, www.magarbooks.org or magarstudiescenter.org)

यसरी मगर ढुटको लेखन कार्यलाई सरलीकरण गर्ने हो भने मगर मातृभाषीहरूले फेरी दोहोच्याएर देवानागरी लिपी पढ्नुपर्ने बाध्यता हट्नेछ । अर्कोतर्फ मगरहरूले सरकारी सेवाका लागि हुने प्रतिस्पर्धा होस् वा स्कुल तथा विद्यालयको नियमीत पढाई त्यसमा यसले ठुलो अन्तर ल्याउँदैन । माथीका पाँच सुधार गर्दा मगर भाषा लेखन भाषाशास्त्रको दृष्टीकोणबाट कुनै अवैज्ञानिक हुँदैन । यसले भाषालाई जिवन्त राख्न मद्दत गर्दछ । बरु विस्तारै मगर ढुट लेखनमा मगर लिपीको तिन वटै मातृभाषा समेट्ने गरि विकास प्रयोग गर्नु उचित हुन सक्दछ ।

अन्तमा

मगर ढुट मगर जातिको पहिचान हो । भाषा हराए जातिय पहिचान पनि लोप हुन सक्दछ । अर्कोतर्फ यो नेपाली विविधताको फुलबारीमा एक सुन्दर फुलको विरुवा पनि हो, अर्थात राष्ट्रको सम्पती पनि हो । मगर ढुट लेखनमा प्राय देवानागरी लिपीको प्रयोग गरिएको छ । ढुटमा देवानागरी लिपीमा भएका ण, त, थ, द, ध, क्ष, त्र, ज्ञ वर्णहरू छैनन् । यसले गर्दा हाम्रो भाषा अरु भाषा भन्दा फरक छ भनी देखिई सक्यो अब फरक हुन देवानागरी लिपीमा लेखन विधिलाई तोडमोड गरि कान काटेर कुरूप बन्नु मगर समुदायलाई हानी हुन सक्दछ । नाक थिच्यो छ भनि जानीसकेपछि फरक देखिन कान काट्न जरुरी छैन होला । भाषा विज्ञ भन्ने पण्डितहरूको प्रयोगशाला वा गिन्नी पिग बन्नु पनि उचित छैन होला ।

मगर भाषा लामो इतिहास बोकेको भाषा हो । जसलाई थिचेर, मिचेर, कुचेर यसलाई निर्मुल पार्ने प्रयाश हर तरह प्रयाश भयो । आज पनि हुँदैछ । तर पनि भाषा जिवीत छ यद्यपी संकटको घडीतर्फ लम्किन थालेको छ । यसले गर्दा भाषा जोगाउन, प्रवद्धन र विकास गर्न यसको प्रयोग गर्नुका साथै लेखन कार्यलाई सरल, सहज र व्यावहारीक बनाऔं । मगर ढुट बचाउन कम्तीमा सरकारी विश्वविद्यालयमा एम.ए. तहको अध्ययन र अनुसन्धान गराउन छुट्टै विभाग वा फ्याकेल्टीको स्थापना गर्ने माग राखी दबावका कार्यक्रमहरू गरौं, हाम्रो पहिचान र राष्ट्रको सम्पतीलाई जोगाऔं । जिलौं ।